

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ СТАНДАРТІВ ПРАВ ЛЮДИНИ

Кожний етап в історії розвитку людства характеризується особливостями в поглядах на питання прав та свобод людини. Це повністю поширюється як на філософські концепції щодо ролі людини у суспільстві, так і на юридичні концепції людини як суб'єкта права, на відповідні уявлення про коло його прав та обов'язків.

Права людини – це визнання правосуб'єктності та правоздатності людини, у якійсь мірі це обсяг влади, яку людина може використати для задоволення своїх визнаних законом інтересів. Саме за колом суб'єктів права, обсягом правоздатності та дієздатності ми можемо бачити, кого саме діюче право визнає суб'єктом права.

Права людини неможливо відокремити від соціальної діяльності останньої, від відповідних суспільних відносин. Права людини визначають ті способи та умови життєдіяльності людини, які необхідні для забезпечення нормального функціонування індивіда, суспільства, держави. При цьому завжди слід враховувати, що встановлення відповідних прав і свобод людини у чинному законодавстві зовсім не означає, що нічого іншого людина не може робити. У демократичній державі, і Україна в цьому плані не є винятком, панує загальний принцип – «дозволено все, що прямо не заборонено законом». У цьому плані права і свободи, названі і закріплені в нормах права, слід розглядати як підтвердження цього принципу для особливо значущих та складних ситуацій.

У наш час весь перелік прав людини, який зафіксований в міжнародно-правових документах, а також у національному законодавстві – це результат історичного утвердження загальнолюдських еталонів та стандартів, які в наш час стали нормами суспільного життя. Буржуазні революції XVII – XVIII ст. стали вирішальним етапом у розвитку прав людини. Вони сприяли появі на світ широкого набору прав людини, а також принципу формальної рівності перед законом, що було значним кроком у розвитку демократичного підходу до прав людини. Права людини, які засновані на принципі формальної рівності, стали одним з головних ціннісних орієнтирів суспільного розвитку. Вони суттєво впли-

вали на характер держави, обмежували владу її відповідних структур, сприяли встановленню взаємодії між індивідом та владою. Саме завдяки цій взаємодії індивід звільнявся від потурання його волі владними структурами. Більш того, саме права людини, відношення до них владних структур, становлять один з найважливіших критеріїв дійсної якості держави як правової.

Без визнання в суспільній свідомості та юридичній практиці значущості прав людини неможливо сформувати правову державу. У зв'язку з цим слід враховувати і цілий ряд інших дуже важливих ознак прав людини і громадянина, які свідчать про виключно велике соціально-політичне значення прав людини, вплив цього політико-правового інституту на всі, без будь-якого винятку, суспільні відносини, що розвивається в нашій державі. Невипадково, що сучасна правова наука та практика державного життя приділяють максимальну увагу захисту прав людини на декількох рівнях, за допомогою різних засобів, як правових, так і засобів організаційного порядку. У зв'язку з цим слід підкреслити значення самого статусу прав людини, який захищається і за допомогою внутрішнього законодавства, і на міжнародному рівні. Враховуючи цю особливість, в теорії права ми розрізняємо, оскільки тут ми маємо відповідні особливості, права людини в правовій державі і в державі соціальної, захист прав людини і громадянина у системі конституційного контролю і в кримінальному та цивільному судочинстві, у сфері виконавчої влади, а також у міжнародному праві. Отже, це вже достатньо свідчить, як про першочергове значення прав людини, як соціальної цінності, так і про необхідність ретельного забезпечення практичної реалізації прав та свобод людини й громадянина.

Права людини пройшли складний шлях пошуку способів взаємовідносин індивідів з державною владою і між собою.

Розглядаючи розвиток прав та свобод людини в історичному контексті, можна побачити, що кожне наступне покоління намагалося захистити права людини сильніше, ніж попереднє, забезпечити собі більший обсяг прав та свобод. Проте в історії людства ще не було такої епохи, коли б не потрібно було підтримувати та захищати права людини все з більшими зусиллями, оскільки, як свідчить історичний досвід, розвиток демократичних інститутів ніколи не йде повільно, він завжди відбуває-

ться в умовах протистояння різних політичних сил, протистояння сил прогресу і консервативних ідей та їх захисників. Кожний оберт історії надавав нових якостей правам людини, розповсюджував їх на більш широке коло суб'єктів, проте цей процес відбувався не стихійно, а завдяки постійній боротьбі прогресивних сил за свої права та свободи.

У різні часи розвитку людства ця проблема набувала різних відтінків – філософського, релігійного, етичного, навіть силового, що, перш за все, залежало від класів, які в цей час існували і вели політичну боротьбу у суспільстві. Вирішальну роль для у перемоги в цьому протистоянні ідеї прав людини відіграла гуманістична філософія XVIII ст. взагалі і філософія гуманістичного права XVIII-XX ст. як особлива самостійна і велика за своїм значенням галузь знань. Саме ця філософія, яка зосередила увагу на правах людини і громадянина, є одним з значущих духовно-інтелектуальних виразів найбільшого в історії людства перелому – переходу до демократичної організації людського суспільства [1, с. 79].

У первісному суспільстві правила поведінки носили синкретичний характер. За своїм змістом ці правила – поведінки об'єднували уявлення первісної людини про добро та зло, корисне та шкідливе. Правила передбачали умови взаємозахисту, взаємодопомоги і служили для підтримки та зберігання сім'ї. Проте ці правила поведінки мали досить жорсткі приписи, оскільки все життя людини того часу було боротьбою за існування. Суспільство повністю поглинало людину і регулювало всі існуючі на той час взаємовідносини між людьми та діяльність кожного члена роду.

У науковій літературі правила поведінки первісної людини отримали назву «мононорми». Цю назву вони отримали через те, що вони не можуть бути нормами релігійними, нормами права, нормами моралі, оскільки вони єдині та універсальні і вбирають в себе всі риси вищезгаданих видів норм. Виникнення мононорм було своєрідною революцією людської думки і ще більш виділило первісну людину з природного середовища, бо норми виникають лише в людському суспільстві для регулювання соціальних відносин та людського буття. Виникнення цих видів соціальних норм корінним чином змінює поведінку особистості, що створює умови для початку поступового прогресу суспільства. Людина, усвідомивши вищість свого суспільства над тваринним світом та природою, відмовляється від стадних інстинктів, віддаючи перевагу моно-

нормам. Мононорми служать джерелами первинних традицій, звичаїв, ритуалів, моралі, які їй допомагали соціалізації первинного суспільства.

Завдяки поділу суспільства на класи, первісний лад розпадається. На зміну йому приходять рабовласницький. В цей же час виникають і норми права, але питанню прав людини у той період не приділяється ніякої уваги. У зв'язку з суспільним розподілом праці, зростанням його продуктивності, взагалі розвитком суспільних відносин, у суспільстві виникає і відповідна, дуже ще звужена правова система суспільства. Вся повнота влади й багатство були зосереджені в руках привілейованих верхів. Це управління засновувалося на методах примусу і насильства. Свобода надавалася лише правлячій верхівці, інші ж члени суспільства взагалі були безправні. Але ніяких непорозумінь такі несправедливі відносини спочатку не викликали, оскільки правляча верхівка вважалася представником Бога на землі і тому всі її накази, вимоги повинні були виконуватися без заперечень.

Але йшов час і саме за таких умов у рабовласницькій державі з демократичним (для вільної людини) політичним режимом з'являються перші згадки про права людини. Щоправда, вони мали зовсім інший вигляд, ніж нинішні права людини, і зводились головним чином до визнання рівних політичних прав щодо вільних громадян.

Зародженням ідеї прав людини можна вважати V–IV ст. до нашої ери, коли в стародавніх полісах (Римі, Афінах) виникло громадянство. Між класами в ті часи права людини були розподілені нерівномірно, а раби й взагалі були позбавлені будь-яких прав та свобод.

Що стосується часів Середньовіччя, то свободи людини впродовж багатьох століть взагалі були забуті. Правда, слід зазначити, що таке дуже поширене твердження потребує пояснення. Справа в тому, що навіть за часів раннього середньовіччя поряд з державними інституціями, що розглядалися відповідно до поглядів Святого Августина як земне недосконале відбиття «*de civitas Dei*», існувала й ідея, а також практика застосування «народного закону», що діяв у межах відповідного людського «світу». Цей закон «у кожному разі був законом племені чи групи людей, до якої належав, і стосувався кожного в силу його членства у племені» [2, с. 197–198]. Безумовно, цей закон не розглядав людину як найвищу цінність і був спрямований на захист спільних інтересів пле-

мені, але це було, мабуть, й поступове наближення до людини, беручи до уваги значну спільність її інтересів з інтересами інших членів цієї спільноти.

Таке значення закону, який поширюється на всіх, без будь-яких винятків, ми знаходимо й у тлумаченні його ще у IX ст. архієпископом реймським Гінкмаром. «Королі та державні міністри, – зазначав він, – мають дані їм закони, згідно з якими вони повинні правити жителями кожної провінції, вони мають капібулярії, законно проголошені християнськими володарями і їхніми предками при загальній згоді їхніх законних підданих» [2, с. 203].

Все це говорить про те, що процес формування сучасних уявлень про права людини є дуже довгим, поступовим, який мав як стимулюючі фактори на своєму шляху, так й гальма, які затримували його розвиток.

Все це слід брати до уваги, а не йти у своєму аналізі суспільних явищ, у даному разі проблем розвитку прав людини, користуючись лише оцінками такими, як позитивна або негативна.

Верхівка, яка знаходилась у керма влади, безумовно застосовувала насильство, сповідувала культ сили, тим самим насаджуючи свавілля і роблячи безправними більшість людей. Цьому сприяла й середньовічна церква, яка до світської тиранії додавала ще й тиранію духовну. І все ж таки, не дивлячись на це, прогрес суспільства відбувався, і в різних країнах, наприклад, в Англії виникають прогресивні ідеї, які були спрямовані на обмеження права монарха, визначали правила, якими він повинен користуватися під час свого правління. Це знайшло своє втілення у прийнятті в 1215 р. Великої хартії вольностей.

До останнього часу у своїх наукових працях, – це було наслідком радянських часів, – зовсім не згадувалася роль церкви, релігійних вчень у розвитку теорії прав людини. Між тим що позитивну роль у багатьох випадках не можна ігнорувати. Прикладом у цьому плані може стати протестантська критика абсолютизму, яка зокрема знайшла свій систематизований виклад у праці «Vindicial contra tyrannos», що вийшла у Франції в 1579 р. і відповідала на чотири принципові питання:

1) Чи зобов'язані підлеглі коритися правителям, якщо їхні веління суперечать Божому закону ?

2) Чи законно чинити опір правителеві, який бажає скасувати Божий закон, до якої міри можна чинити такий опір ?

3) Наскільки законним є опір правителеві, який гнобить чи руйнує державу, яким способом можна чинити цей опір ?

4) Чи можуть сусідні правителі законно допомагати підлеглим іншим правителів чинити такий опір ? [2, с. 342–343].

Як бачимо, питання ставилися суто конкретно і хоча вони відносилися, як ми б зараз сказали, до кола «колективних прав», сама можливість такої ситуації, безумовно, робила свій внесок у розвиток і індивідуальних прав людини.

У 1679 р. в Англії приймається Хабеас корпус акт, який став значною сходинкою у розвитку прав людини. Саме цей акт встановив такі важливі для захисту прав людини положення, як недоторканність особистості, презумпція невинності та інші. Ще одним актом компромісу між буржуазією та землевласниками-аристократами став Біль про права, який був прийнятий у 1689 р. Цей документ встановив свободу слова в Парламенті, право звернення до короля з петицією, свободу виборів до Парламенту і цим зробив великий внесок у розвиток прав людини.

Вже з наведеного можна бачити, як поступово в Європі проблема прав людини піднімалася на сучасний рівень.

Значний внесок у розвиток теорії прав людини належить Сполученим Штатам Америки. Початок був покладений поєднанням поглядів про права людини і громадянина з вченням про природне право. Найбільш відомими в цьому плані є погляди Томаса Джефферсона та Томаса Пейна. Їх ідеї полягали у тому, що природні права обов'язково треба захищати від свавілля державної влади. Вони захищали ідею створення демократичної державності. І саме на цих засадах у 1776 р. приймається Декларація прав Вірджинії, яка проголосила, що усі люди від природи однаково вільні та незалежні та мають від народження певні права, яких ніхто не може змінити або скасувати як по відношенню до самого себе, так й до наступних поколінь. Такими правами можуть вважатись: право на життя, свободу, право на власність, право на безпеку, на гідні життєві умови.

Конституція США 1787 р. не мала конкретного переліку невідчужуваних прав, оскільки й засновники, дотримуючись природно-правового підходу, не бачили необхідності закріплення природних прав

людини в Основному Законі держави. Це сталося ще й тому, що дуже складно було б передбачити всі можливі права людини, а в тому разі, коли б права людини були названі і закріплені в Конституції, цей перелік вважався б вичерпним і всі інші права не передбачені нею, були б знехтувані. Але й це не було вирішенням проблеми, оскільки кожний громадянин, знайомлячись з Конституцією своєї країни, бажав знати, які саме права та свободи йому гарантує держава. Саме через це у 1789 р. Конгресу США були запропоновані проекти поправок, які повинні були закріпити політичні та особисті права. Але вирішили, що значно краще з цих десяти поправок, а саме стільки було винесено на розгляд Конгресу, зробити один документ, який би й закріплював права та свободи громадян. Саме тому у 1791 р. був створений спеціальний Біль про права, який і на сьогодні є одним з найвдаліших актів у цьому питанні. З десяти поправок сім відносилися безпосередньо до прав людини і закріплювали право на свободу слова та преси, свободу віросповідання, недоторканність особи та житла, захист майна, право на можливість зборів, право на можливість звернення до уряду з петиціями та ряд інших прав.

У часи СРСР держава виступала своєрідним «благодійником» по відношенню до особи, бо саме держава була така «ласкава», що надавала людині права та свободи. Природні права людини взагалі не брались до уваги. Зараз у діючій Конституції України природні права людини закріплюються у спеціальному розділі, присвяченому захисту основних конституційних прав та свобод. Останні забезпечуються системою гарантій та механізмів захисту і охороняються державою.

На сьогодні проблема прав людини не обмежується кордонами однієї країни. Ця проблема набула статусу міжнародної і виникла необхідність створення універсальних міжнародних актів, які б закріплювали відповідні міжнародно-правові стандарти основних прав людини. Вже існує ряд міжнародних документів, які встановлюють загальнолюдські стандарти прав та свобод, враховуючи потреби та інтереси особи. Саме в них визначений той мінімум, який кожна правова держава повинна надавати своїм громадянам, і в Конституції країни не може бути закріплена менша кількість прав особи. Разом з цим слід враховувати, що обсяг прав та свобод особи визначається не тільки особливостями того чи

іншого суспільства, а ще й розвитком людської цивілізації в цілому, рівнем та ступенем інтегрування міжнародного товариства. Чим більш цілісним буде світ, тим значнішим буде вплив на права та свободи з боку різних міжнародних факторів.

Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.) та інші акти такого ж ґатунку – це ті міжнародні документи, які внесли корінні зміни у правосуб'єктність особи. Тепер людина є суб'єктом не тільки внутрішньо-державного права, а ще й міжнародного. Якщо країна приєднується до цих міжнародних актів, то на всіх громадян, які проживають в цій країні, розповсюджуються можливість користуватися цими правами. Звісно, таке приєднання вимагає від держави приведення свого внутрішнього законодавства у відповідність з цими підписаними міжнародними документами.

Міжнародні правові акти, як визначається у сучасних демократичних конституціях всього світу, набувають пріоритету по відношенню до внутрішнього законодавства. Тепер громадянин, права якого порушені, має право звернутися за захистом не тільки у відповідні захисні державні органи своєї країни, але й безпосередньо у Комітет по правах людини при ООН, Європейський Суд. Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція про захист прав людини та основні свободи, система інших важливих міжнародно-правових актів визначили той необхідний, так би мовити універсальний набір основних прав та свобод, який доповнюючи набір вже існуючих прав, закріплених у Конституції, створює необхідний правовий фундамент для забезпечення гідної життєдіяльності особи.

Виникнення категорії основних прав людини зумовлене необхідністю визначення певного переліку прав, тобто мінімального обсягу прав, які необхідні для вільного життя особи. Однак права, які не входять в цей перелік, ні в якому разі не можуть розглядатись як «другорядні» і менш значущі. Основні права можна назвати провідною ланкою, завдяки якій можливе виникнення нових прав людини, які завжди будуть актуальними у певному суспільстві і в певний час. Можна привести такий приклад: ст. 21 Загальної декларації прав людини передбачає право осо-

би на управління своєю країною особисто чи шляхом вибору свого кандидата. З цього основного права виникає ряд таких прав: право висувати свого кандидата під час виборів, право на участь у самоуправлінні, право звернення до депутата з запитанням, якщо це питання пов'язане з його діяльністю тощо.

Таким чином, можна сказати, що якщо основні права зафіксовані у міжнародно-правових актах, що підписані державою та охороняються Конституцією цієї держави, то вони будуть основою для похідних, але не менш важливих прав людини.

У сукупності основні та похідні з них інші права людини регулюють найрізноманітніші сфери життя людини і громадянина: політичну, економічну, соціальну, культурну, особисту. За цими ж підставами (сферами життєдіяльності) права людини поділяють на певні групи. Однак не слід забувати, що права людини виникали в різні періоди часу, епохи, і тому цілком зрозуміло виникнення питання «покоління прав людини».

Список літератури:

1. Алексеев С.С. Философия права. М., 1998. 2. Дж. Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Історія політичної думки. К., 1997.

Надійшла до редколегії 15.01.99